

תוכן העניינים

9 ----- מבוא מאת יונתן פרייס

מלחמת האזרחים: האם היא חיבור היסטוריוגרפי? 9

הרקע של מלחמת האזרחים: המאבק הממושך בין הרומאים לבין עצמם 15

תוכנה של מלחמת האזרחים וזמן חיבורה 23

הנושאים הנידונים במלחמת האזרחים 30

יצירות ההמשך של מלחמת האזרחים 40

43 ----- חייו וזמנו של גאיוס יוליוס קיסר

א. עד חציית הרוביקון 43

ב. מחציית הרוביקון עד רצח קיסר 44

47-46 ----- מפת אגן הים התיכון במאה הראשונה לפנה"ס

49 ----- ספר ראשון

המאבק בסַנְט בין תומכי קיסר לבין אויביו; הטריבוני של העם, ההודפים החלטה בגנות קיסר, נמלטים אליו ואל חילותיו בַּרְנוֹנָה; קיסר יוצא בראש צבאו מאַרְימיניום, בעודו מנסה להגיע להסדר עם פומפיוס; הוא צר על קורפניניום ומכניעה; קוריו כובש את איגוביום מטעם קיסר; קיסר מתקדם כלפי דרום ומניס את דומיטיוס, המנסה לעצור בעדו; צבא פומפיוס נמלט מפני קיסר בברונדיסיום בחצותו את הים האדריאטי אל אַפִּירוּס; קיסר שולח את נַלְרִיוס לכבוש את סרדיניה ואת קוריו ללכוד את סיקיליה; מְסִילִיָה סוגרת את שעריה בפני קיסר, והוא מטיל עליה מצור; קיסר מחזק את מעמדו באיִלְרָדָה שב"ספרד הקרובה" ושולח אליה את פְּבִיוּס, הַלְגָט שלו, ופומפיוס שולח לשם את אַפְרַנְיוּס ופְּטַרְאִיוּס; הקרב על איִלְרָדָה; המערכה הימית הראשונה לחוף מְסִילִיָה מסתיימת בכניעת חילותיו של פומפיוס. ינואר עד יוני, שנת 49 לפנה"ס

94 ----- ספר שני

טְרַבּוֹנְיוּס מנהל את המצור על מְסִילִיָה; המערכה הימית השנייה מול חופי העיר והתחדשות המצור עליה; נַרוֹ, התומך בפומפיוס, נכנע מפני קיסר ב"ספרד הרחוקה"; מְסִילִיָה נאלצת לפתוח את שעריה בפני קיסר ולהכריז על כניעתה, וקיסר מעניק לאנשיה חנינה; קוריו מפליג לעבר חופי אוטיקה שבפרובינקיה אפריקה, מתעמת שם עם נַרוּס אך נוחל מידיו, ומידי צבאו של יוֹבָה מלך נומידיה, מפלה קשה. אוגוסט עד דצמבר, שנת 49 לפנה"ס

לאחר שהתמנה לקונסול ברומא, נחפו קיסר להשיט את צבאו אל אַפִּירוס כדי להתעמת עם החילות הרבים שגייס פומפיוס; הוא נוחת בחופיה ותוקף את אוריקוס, תוך שהוא מנסה להידבר עם פומפיוס, אך פומפיוס צועד לעברו בראש צבאו; קיסר כובש את אוריקוס ואת אפולוניה, אך פומפיוס משתלט על דינקיוס; מרקוס אנטוניוס מסיר את המצור הימי שהטילו אוניותיו של פומפיוס על ציו של קיסר בברונדיסיום ומאפשר לקיסר לתגבר את צבאו ולחבור אליו; סקיפיו, חותנו של פומפיוס, בא לעזרת חתנו מן הפרובינקיה סוריה, לשם נשלח כדי להילחם בפרתים; קיסר צר מבחוץ על חילות פומפיוס בדינקיוס; לאחר תקופת קיפאון ממושכת מצליח פומפיוס לפרוץ את המצור, וקיסר ניצל מתבוסה בעור שיניו; אך הגורל ההפכפך שוב מאיר לו פנים והוא מצליח לסגת אל תְּסֵליה, לעודד את חייליו ולכבוש כמה מעריה; בקרב המכריע ליד פֶּרְסֶלוס נוחל קיסר ניצחון מזהיר למרות מיעוט אנשיו, בעיקר משום שפומפיוס בולם את תנופתם של חייליו; פומפיוס נמלט אל לְרִיֶּסָה וממנה אל הפרובינקיה אסיה, שם הוא נכשל במאמציו לגייס חילות לעזרתו; הוא נמלט למצרים ומוצא מקלט בחצרו של המלך הנער תלמי השלושה-עשר; קיסר רודף אחריו, מוצא עצמו מעורב בסכסוך שבין תלמי לאחותו קליאופטרה וכובש את פְּרוֹס, אי המגדלור; פומפיוס נרצח בידי שליחיהם של העוצרים במצרים; תחילת המלחמה באלכסנדריה. ינואר עד ספטמבר, שנת 48 לפנה"ס

מלחמת אלכסנדריה

הכנותיו של קיסר למלחמה באלכסנדריה של מצרים, שבה מתנהל מאבק בין המלך הנער תלמי לבין אחותו קליאופטרה; אחותה של זו, אַרְסִינוּאָה, מפקידה את צבאה בידי גֵּנִימְדָס, המתנכל למקור מימיהם של חיילי קיסר; קרב כְּרֶסְטוֹנְסוֹס וגבורתם של אנשי רודוס, המתגלה גם בכיבוש האי פְּרוֹס; במתקפה השנייה על האי ניצל קיסר בעור שיניו; הקרב ליד חוף קְנוֹפּוֹס; מיתרידָטֶס מגיע אל פְּלוֹסִיוֹס ועמו תגבורות מן הפרובינקיות סוריה וקיליקיה; נצחונו של קיסר בקרב על הדלתא של הנילוס. פְּרִנְקָס מנחיל מפלה לדומיטיוס קלווינוס בקרב ניקופוליס שבאסיה הקטנה ומשתלט על ממלכת פונטוס. באיליריקוס שמצפון ליוון מביס קווינטוס קורניפיקיוס, מתומכי קיסר, את ציו של אוֹקְטָבְיוֹס; מפלת גֵּבִיניוֹס, אף הוא מאנשי קיסר, ומותו; וְטִינְיוֹס, מאנשי פומפיוס, מנחיל מפלה לציו של אוֹקְטָבְיוֹס. תושבי הפרובינקיה "ספרד הקרובה" נאנקים תחת עולו של המושל רודף הבצע שנשלח אליהם, קְסִיוֹס לונגיניוס, ומנסים להתנקש בחייו; לגיונותיו, בראשות מַרְקָלוֹס, מנסים למרוד בו בדרכם למצור גיברלטר כדי לסייע

לקיסר במלחמתו בפרובינקיה אפריקה; לְפִידוּס מגיע מ"ספרד הרחוקה" כדי לפשר ביניהם; קסיוס טובע בשפך הנהר אָבְרוּ לים. קיסר משליט סדר בפרובינקיות סוריה, קיליקיה וקפדוקיה, ומגיע אל פֹּוֹנְטוּס; קרב זֶלָה מסתיים בנצחונו המוחץ על פְּרַנְקוּס; הוא שב אל הפרובינקיה אסיה, ומשם מפליג אל איטליה. אוגוסט שנת 48 עד ספטמבר שנת 47 לפנה"ס

211 ----- מלחמת אפריקה

קיסר מפליג מליליפיוס שבסיקיליה אל הפרובינקיה אפריקה ונוחת בהדרוֹמָנטוּס; אף כי חלק מאוניותיו נתעות בדרכן, הוא מתעמת עם צבא גדול לאין ערוך מצבאו ואחר יוצא אל רוֹספִינָה, שם שבות אליו אוניותיו ושם הוא נוטה את מחנהו. בתורו אחר תבואה ומספוא מכתרים אותו חילות יריביו ובראשם לְבִינְיוֹס, מי שהיה בחיר הֶלְגֵטִים שלו וערק אל האויב, אך הוא מסִפֵּל את מהלכיו, נסוג אל העיר ומחזק את ביצוריה, גם לנוכח חילו של סקיפיו, שחבר אל לְבִינְיוֹס לאחר תבוסת בנו של פומפיוס. קיסר נסוג בכבוד אל רוֹספִינָה, ולאחר מכן מגיעות אל מחנהו גם תגבורת וגם אספקת תבואה. המלך יוֹבָה שב אל נומידיה כדי להגן על ממלכתו. בדרכו מן העיר תיסדָרָה אל רוֹספִינָה מתעמת קיסר, בראש צבאו המתוגבר, עם חילות סקיפיו ולְבִינְיוֹס במישור המשתרע לא הרחק מן החוף, ומנחיל להם תבוסה; במקום נשארות גופותיהם המעוררות התפעלות של הגאלים והגרמאנים שנפלו בקרב. גשם זלעפות היורד על מחנהו של קיסר מותיר את חייליו חסרי כול. בתחילת המערכה ליד העיר אוֹזִיטָה מצטרף חילו של המלך יוֹבָה, ועמו הפילים, אל צבאות מתנגדיו של קיסר, ולְבִינְיוֹס מציב מארב לפרשיו; אך קיסר יוצא מכל אלה כמנצח ומטיל מצור כבד על העיר, ורבים מאנשי האויב עורקים אל מחנהו. שני המחנות נערכים זה מול זה, ופרשי קיסר ניגפים בתחילה בידי פרשי האויב, ואף חלק מציו נִשְׁבָה, אך קיסר שוקד לאמץ את חילותיו לקרב, גם לנוכח הפילים, ואף על פי שוֹרוּס משלח אש בכמה מאוניותיו של קיסר ליד לְפִטִּיס, הוא מתאושש וכובש את העיר זֶטָה. אז הוא מתקדם לעבר העיר תפּוּסוּס וצר עליה, הודף את פרשי האויב שהציבו לו מארב ומסב לצבא מתנגדיו אֲבֹדוֹת קשות; בקרב נפצעים הפילים, סבים לאחור בכאב ורומסים את מחנה האויב. לשמע נצחונותיו של קיסר נועלים אנשי אוֹזִיטָה את שערי העיר בפני קטו; בהיוואשו מכל תומכיו הוא משסף את עצמו בחרבו ושם קץ לחייו. המלך יוֹבָה, הנואש אף הוא, מתאבד בדוֹ-קרב מדומה עם פֶּטְרָאיוּס. סקיפיו טובע בים בקרב ימי. קיסר, החוגג את נצחונו, מעניש ברחבי הפרובינקיה אפריקה את מי שהתנכלו לו, חונן כמה מאויביו שנכנעו בפניו, בעשותו חסד עם אלמנותיהם

ובניהם, וגומל בנדיבות רבה לתומכיו; אחר הוא מפליג מאוטיקה אל סרדיניה בדרכו אל איטליה. דצמבר שנת 47 עד יולי שנת 46 לפנה"ס

256 ----- מלחמת ספרד

פומפיוס מגייס בכוח צבא וכספים ב"ספרד הרחוקה"; קיסר מגיע אל הפרובינקיה, מחיש עזרה לאנשי העיר אוליה ומשם יוצא אל קורדובה, חוצה את הנהר ביאטיס ומתעמת עם חילות יריבו מדרום לעיר; הוא צר על העיר אַטְגוּאָה, אך פומפיוס מסרב לשאת ולתת עמו על תנאי שלום ותוקף אותו מצפון לנהר סלסום; פרשי קיסר יורדים מגב סוסייה ומשיבים מלחמה. חילות פומפיוס טובחים באנשי העיר; טוליוס וקטו נשלחים אל קיסר, אך הוא דוחה את הצעותיהם; אַטְגוּאָה נכנעת בפני קיסר. פומפיוס מוציא להורג את תומכי קיסר בעיר אוקופי; בעימות בין הצבאות ליד הנהר סלסום מגלים שני קנטוריונים בצבא קיסר גבורה מופלאה; צבא פומפיוס נהדף וחילותיו של קיסר מסבים לו אבדות קשות; קרב פנים אל פנים בין נציגיהם של שני הצבאות. חילות גנאיוס פומפיוס הבן פונים דרומה, והוא מתבצר בסביבתה ההררית של העיר מונדה, אך מסרב לרדת אל המישור ולהתעמת עם צבאו של קיסר. בסופו של דבר מתחולל בין שני הצדדים הקרב המכריע, והלגיון העשירי בפיקודו של קיסר מנחיל לצבאו של פומפיוס מפלה ניצחת. הנמלטים על נפשם מצבא פומפיוס נצורים במונדה, והוא עצמו בורח דרומה, אל העיר קרְטָאָה. קיסר מגיע אל קורדובה ומשם צועד אל היספּליס, הנופלת לידיו בסופו של דבר. פומפיוס נפצע קשה בהימלטו מפני חילותיו של קיסר, מתבצר במקום גבוה אך נאלץ לברוח משם ומתחבא במערה בנְקִיק סלע; שם הוא מוסגר לידי חילותיו של קיסר, נהרג וראשו הערוף מוקע בהיספּליס. המצור על אורסא; קיסר שב אל היספּליס ומאשים את אנשי העיר בכפיות טובה בשל תמיכתם בפומפיוס. נובמבר שנת 46 לפנה"ס עד אפריל שנת 45 לפנה"ס

278 ----- ביבליוגרפיה

280 ----- מפתח כללי

יונתן פרייס

מבוא*

מלחמת האזרחים: האם היא חיבור היסטוריוגרפי?

אחד הדברים הראשונים המזדקרים לעינו של הקורא במלחמת האזרחים (*Bellum Civile*) הוא היותו חיבור שנמסר לנו במקוטע, החסר גם את תחילתו וגם את סופו. הוא נפתח בפתאומיות, באמצע ישיבת הסֶנַט הרת־הגורל שהתקיימה ב־1 בינואר בשנת 49 לפנה"ס, מקיף פחות משנתיים מתוך ארבע ומחצה שנותיה של מלחמת האזרחים שהתנהלה בין יוליוס קיסר לפומפיוס וממשיכי דרכו, ונפסק לפתע כפי שהתחיל – בשלבו הראשון של המאבק בין חילות קיסר לחילות פומפיוס באלכסנדריה של מצרים, בשלהי שנת 48 לפנה"ס. עיון מדוקדק יותר יגלה לנו שזהו חיבור בלתי מוגמר גם מבחינה אחרת – כיצירה ספרותית: הוא אינו אחיד בקצבו ובמידת היותו ממוקד ומפורט; סיפור העלילה נפרש בו לעתים במלואו, אך לעתים הוא חפוז, מותווה בקווים כלליים ומקשה עלינו לעקוב אחריו; לא תמיד ברור הקשר בין אירועיו, ועל אחת כמה וכמה בין שלושת ספריו; יש שהכרונולוגיה ורצף ההתרחשויות בו מעורבבים ואינם סדורים; פה ושם הטיית הדברים המסופרים לכאן או לכאן היא גלויה ובוטה מדי, יותר מן הראוי ליצירה מוגמרת.

אך למרות החסרונות הללו ראו הקוראים במלחמת האזרחים, למן ימיו של קיסר ועד זמננו, לא רק מסמך בעל חשיבות היסטורית ראשונה במעלה, אלא גם יצירה ספרותית מבריקה, המתייחדת בשליטתה הגמורה ברטוריקה וברמתה האמנותית הגבוהה. קיקרו התכוון בפירושו לשתי הרשומות (*commentarii*) של קיסר כאשר אמר עליהן: "הן עירומות, זקופות ויפות־תואר" (*Brutus* 262). אֶלוּס הירטיוס, הֶלְגֵט של קיסר ומי שהשלים את מלחמת גאליה, וכנראה גם

* המחבר מודה לבנימין איזק ולישראל שצמן על הערותיהם מאירות העיניים, ולדליה טסלר על תרגומה המעולה למסה זו.

כתב את מלחמת אלכסנדריה, קבע (בהקדמתו לספר השמיני): "הכול מסכימים כי גם אם יש יצירות מופלאות אחרות, אין בהן גם אחת העולה ביופיה על רשומותיו של קיסר".¹ שני חוקרים בני ימינו² הכתירו את מלחמת האזרחים כ"יצירת מופת שלא נשלמה"; חוקר אחר,³ בספר המוקדש כולו לניתוח החיבור והערכתו, כתב: "במלחמת גאליה ובמלחמת האזרחים נוכל למצוא את שתי הדוגמאות המובהקות והאלגנטיות ביותר של הפרוזה הלטינית"; ויש גם מי שעמד על "הסתירה בכתיבתו של קיסר בין הפשטות לכאורה והשלמות למעשה".⁴ על אלה אפשר היה להוסיף עוד כהנה וכהנה.

אין ספק שיש גם הממעטים בערך כתיבתו של קיסר; רובם נמנים על מי שאינם רוחשים כבוד לו ולפועלו. גם קוראים בני העת העתיקה וגם בני דורנו ציינו לגנאי את ההטיות ועיוות העובדות במלחמת האזרחים, ויש שפסלו את החיבור משום שראו בו סניגוריה שמלמד קיסר על עצמו, כמעט ללא סימוכין היסטוריים. אבל גם אותם מותחי ביקורת התפעלו מסגנונו של קיסר, מכשרונותיו, ממבטו החד והחודר ומן הלטינית המבריקה שבפיו.⁵

אם כך, איך אמורים אנו להבין את מלחמת האזרחים, המוגש כאן לראשונה בתרגום לעברית? מה מאפיין "יצירת מופת בלתי מוגמרת" זו? מה היו כוונותיו של קיסר בעת שחיבר אותה, כיצד עלה בידו להטות את פני הדברים לטובתו – ומה הן העובדות ההיסטוריות לאמיתן שהתרחשו בזמנים ובמקומות המתוארים בה? האם יעלה בידינו לקרוא בה בלא שנהיה אף אנו מוטים לטובתו של המחבר? לא קל להשיב על שאלות אלה; פשטותה וצביונה הבלתי-מתחכם בעליל של היצירה, וכן טבעה המקוטע, עושים את קריאתה, במקור כבתרגום, למשימה מאתגרת; יתר על כן, אין בידינו (ומעולם לא נכתב) דיווח חלופי, אובייקטיבי לחלוטין, שיספר לנו על ה"עובדות" שבבסיסה, דיווח שאליו נוכל להשוות את תיאור ההתרחשויות בפי קיסר. אם ברצוננו להתחקות אחריהן, יהיה עלינו ללקט מידע ממקורות שונים, שאינם כה מפורטים כתיאורו של קיסר את

¹ כל הציטוטים מכתבי קיסר לקוחים ממלחמת גאליה, תרגם מלטינית: משה ליפשיץ, ירושלים: הוצאת כרמל, 2011; ומתרגומו למלחמת האזרחים בספר הנוכחי.

² ראו Batstone and Damon 3.

³ ראו Grillo 2.

⁴ ראו von Albrecht 54 ואילך.

⁵ עם המגנים את קיסר נמנים סוטוניוס, קיסר, 56; J.H. Collins, M. Rambaud (ראו ביבליוגרפיה) ואחרים. בדורות האחרונים הרבו לכתוב עליו מנקודת ראות מאוזנת יותר, למשל K. Raaflaub (מאמר בתוך *Companion to Julius Caesar* בעריכתה של מ' גריפין) והמאמרים בתוך *Julius Caesar as Artful Reporter* בעריכת Welch ו-Powell.

מעשיו, ולכל אחד מהם נקודת ראות, השקפה ואינטרסים משלו.⁶ בלית ברירה מסתבר שיש להעדיף את מלחמת האזרחים של קיסר על פני כל מקור אחר. יתר על כן, קיסר נמנע במתכוון מלכתוב היסטוריה של ממש, שהיתה מחייבת אותו לנהוג לפי המוסכמות ההיסטוריוגרפיות של בני דורו, כגון להצהיר בגלוי על כוונותיו ושיטות עבודתו; להביא רקע היסטורי שיבהיר את השתלשלות הדברים; להסביר נסיבות וסיבות; לפתח ולהרחיב את דמויותיהן של הנפשות הפועלות; להצביע על נקודות חשובות ואירועים מכריעים; לציין התרחשויות ברוזמניות וכדומה – כל הדברים המייחדים נרטיב היסטורי הראוי לשמו. במקום כל אלה חיבר קיסר, שיצא כמנצח ממאבק קשה, אכזרי ומכונן עם הצד שכנגד, דיווח אישי ומסוגר על האירועים הפוליטיים והצבאיים שבהם היו מעורבים הוא או שליחיו. את ההתרחשויות האלה הרצה – בגלוי, ובלא להתנצל כלל – מזווית הראייה האישית שלו, והגיש לקורא תיאור כמעט גולמי ובלתי מלוטש, הנראה כלקוח היישר מזירת הקרבות: קיצורו של דבר, הוא כתב את מלחמת האזרחים. קיסר קרא לשתי יצירותיו, זו הנסכה על העימות הממושך בגאליה (52-58 לפנה"ס) וזו המתארת את מאבקו בפומפיוס ובממשיכי דרכו, לא "היסטוריה", או "ספרי השנים" (*Annales*), אלא "רשומות" (*Commentarii*).⁷ מונח זה מציין בלטינית חיבורים מסוגים שונים, שרובם אינם משתייכים לתחום הספרות, כגון רשימות של פריטי מידע; פרוטוקולים של התוועדויות, כינוסים או מועצות, למשל של אחוות הכוהנים העליונה ברומא (*commentarii pontificum*); יומנים אישיים; טיוטות של נאומים; דיווחים של מגיסטרים ושרי צבא שנכתבו בתוקף תפקידם, וכדומה. בדרך כלל לא נועדו רשומות אלה להיות מוצגות בפומבי, אלא נכתבו בידי רושמי זכרון-דברים לשימוש-הם, או נשמרו בארכיונים פרטיים וציבוריים.

במאה הראשונה לפנה"ס, התקופה שבה חי ופעל יוליוס קיסר, לבשו ה"רשומות" צביון חדש: הם נכתבו כדיווח עובדתי, ללא כחל ושרק, על פועלם של אנשי ציבור חשובים ברומא. עם אלה נמנה המצביא הדיקטטור סולָה (מת ב-78 לפנה"ס), שפרסם דין וחשבון על הקריירה הפוליטית והצבאית שלו.⁸ אף

⁶ עם מקורות אלה נמנים נאומיו של קיקרו, איגרותיו וכתביו הפילוסופיים; הביוגרפיות של קיסר שנכתבו בידי סוֹטוֹניוֹס ופּלוֹטָארכוֹס; ההיסטוריה של אֶפִיאָנוֹס מֵאלֵכְסַנְדְרִיָה; דבריו של קְסִיוֹס דִיוֹ וקְטֵעִים מדברי היסטוריונים אחרים; מטבעות; וכן פְרָסְלָה, השירה שחיבר לוקאנוס, בן דורו של נירון קיסר.

⁷ דבר זה אנו יכולים להסיק מֵאֶזְכוּר חיבורו של קיסר כ־*commentarii* בפי קיקרו והירטיוס, בני דורו. מובן שהמקור של חיבור זה – בכתב ידו של קיסר – לא השתמר, וקיסר אינו קורא לו "רשומות" בטקסט עצמו.

⁸ אבל ספק אם טולה קרא לזכרונותיו *commentarii* או *res gestae*; ראו E. Badian, "The Early Historians", in D.A. Dorey (ed.), *Latin Historians*, London 1966, 25

על פי שרק קטעים מעטים השתמרו לנו מן הרשומות האלה, מכל מקום אנו למדים מהן שכוונתו של סולה היתה להצדיק באמצעותן את פעולותיו השנויות במחלוקת, בראש וראשונה את תפיסת השלטון ברומא ואת הוצאתם להורג של רבים מאזרחיה לאחר שכלל את שמם ברשימת האנשים שהוצאו מחוץ לחוק (*proscriptiones*), ובכך הפקיר את חייהם ורכושם. לחיבור זה לא היו כל יומרות ספרותיות והוא לא נמנה עם סוגה ספרותית מסוימת; סולה כתב אותו כנראה כחומר גלם להיסטוריונים. קיקרו, שפנה להיסטוריון שמלאכתו בכך כדי שיעלה על הכתב בפירוט את פועלו כקונסול, הבטיח לספק לו לשם כך *commentarii* – רשומות (*Cicero, Epistulae ad Familiares* 5.12). היסטוריון זה לא עמד בדיבורו, כמוהו כשאר מיודעיו של קיקרו שאליהם פנה באותה בקשה; בסופו של דבר כתב קיקרו את רשומותיו אלה ביוונית, ואחר כך תרגם אותן ללטינית (*Epistulae ad Atticum* 1.19.10). הוא לא התכוון לפרסם אותן כדיווח היסטוריוגרפי; אך גם אם עיטר אותן בקישוטי רטוריקה יותר מן המקובל לגבי רשומות, עדיין נשאר ראשי-פרקים אלה בחזקת חומר-גלם שאינו ראוי להיות מובא בפני קהל הקוראים. קיקרו היטיב להכיר את מתכונת ה"רשומות" ביוונית (*hypomnemata*), כגון אלה של אַרְטוּס, שר הצבא היווני בן המאה השלישית לפנה"ס, שהסניגוריה שלימד על עצמו ועל פועלו בשדה הקרב היתה גולמית וחפוזה, רחוקה מרחק רב מטקסט מלוטש.

גם אנשי ציבור שקדמו לקיסר התחילו לכתוב אוטוביוגרפיות (כגון *Commentarius de vita sua* של מרקוס אַימיליוס סקאורוס, שחי בסוף המאה השנייה לפנה"ס). אך אלה, שלא כרשומותיו של קיסר, נכתבו בגוף ראשון והיו בגדר דין וחשבון על חיי המחבר. סוגה זו של זכרון-דברים אישי הוסיפה להיכתב לאורך כל שנותיה של הרפובליקה וגם לאחר מכן, בידי הקיסרים הרומים; אך היקפן של יצירות אלה, נקודת הראות שממנה יצאו, יומרותיהן האמנותיות וליטושן הרטורי – כל אלה היו שונים מן המצופה מרשומות שאינן אלא יומנו של שר צבא.

מבשריהן היווניים והרומיים של רשומות קיסר הרגילו אפוא את הקורא לצפות לחומר-גלם לכתיבת ההיסטוריה, לאו דווקא לחיבור היסטורי מוגמר; כלומר, לדיווח גרידא – אולי אף כזה שנכתב במוצהר כדי לשרת את האינטרסים של המחבר – על התקופות בחייו שבהן עמד לשירות הכלל, בין כמפקד, בין כמגיסטרט ובין כמושל פרובינקיה. הציפיות האלה היו ידועות היטב לקיסר. הוא כתב והפיץ ברבים גם את מלחמת גאליה וגם את מלחמת האזרחים כדין וחשבון עובדתי, נטול קישוטים ומליצות, על פועלו הציבורי כשר צבא שליידו נמסר הפיקוד על הלגיונות הרומיים. אך בניגוד לקיקרו, שלא התכוון לפרסם את הרשומות שלו, ולמחברי רשומות אחרים, שלא התיימרו לכתוב חיבור היסטורי,

או משהו החורג מדיווח אישי בתכלית, גולל קיסר בפומבי ולעני כול את תיאוריהן של המלחמה בגאליה ושל מלחמת האזרחים. הוא כתב שני תיאורים אלה בגוף שלישי, כטקסט היסטורי אובייקטיבי ובעל המאפיינים הרטוריים היאים לניסוח מוסמך של ידע, ועם זאת עורר בלב הקורא את הרושם שאין זו אלא העלאה על הכתב של עובדות הנמסרות כפי שהן, בפשטות וללא קישוטים. כך הגשים והכזיב בעת ובעונה אחת את הציפיות שפיתח הקורא. העובדה ששני סיפורי המלחמה שלו הם חיבורים ספרותיים מהודרים במסווה מתוחכם של דיווח גרידא, היא דוגמה נוספת לפועלו של קיסר לאורך כל הקריירה שלו כמדינאי וכמפקד: לנצל דברים לטובתו, לכופף אותם ולהטותם, לכתוב מחדש לפי צרכיו את הכללים והחוקים – וכל זאת בלא להסב את תשומת הלב לשינויים הקיצוניים שחולל.

בני דורו של קיסר, כגון קיקרו ואולוס הירטיוס שנזכרו לעיל, הכירו כבר בהיבט זה של הישגיו הספרותיים. קיקרו מציין, כאמור, כי רשומות המלחמה של קיסר "הן עירומות, זקופות ויפות-תואר", אך מוסיף:

אבל בעוד שכוונתו היתה לספק חומר-גלם לאנשים המבקשים לכתוב היסטוריה, ואולי עלה בידו לשמח את לבם של אלה ששיפוטם לקוי, שהתעתדו להפעיל את מלקחיה-הסלסול שלהם [כלומר: סלסולי מילים] על החומר שלו, את בעלי הדעה השקולה הרתיע [קיסר] מכתובה, שכן אין לך דבר היאה יותר לַפְתָּבִים ההיסטוריים מן התמציתיות הבהירה והנשגבת. (*Brutus* 262)

כאן אומר קיקרו במפורש כי על אף חזותן המטעה של רשומות המלחמה של קיסר, והכוונת המיוחסות להן, למעשה הן אינן אלא חיבורים ספרותיים מוגמרים, שאין כל סיכוי לשפר אותם באמצעות יישום כישוריו הספרותיים של מישהו זולת מתברן. והירטיוס, שנואש ממשימת השלמתה של יצירת קיסר, מודה ומתוודה:

הכול מסכימים כי גם אם יש יצירות נפלאות אחרות, אין בהן גם אחת העולה ביופיה על רשומותיו של קיסר. הן פורסמו כדי שלא תימנע מן הסופרים ידיעת המאורעות הכבירים הללו; אך כה גדול היה שבחן בפי כול, עד כי נדמה כי במקום להעשיר אותם נמנעה מהם הזדמנות זו. עם זאת, הערצתנו להישג זה גדולה מזו של האחרים. הכול יודעים עד כמה מצוינות הן רשומותיו ועד כמה הן נטולות טעויות, ואילו אנו יודעים גם באיזו קלות ובאיזו מהירות השלים קיסר את העלאתן על הכתב. הוא ניחן לא רק בכשרון כתיבה נפלא ובסגנון רהוט, אלא גם ביכולת מדהימה להסביר במדויק את כוונותיו.

מסתבר אפוא שגם בני זמנו של קיסר,⁹ וגם בני דורות רבים מספור שבאו אחריהם, זיהו בשתי הרשומות של קיסר חיבור המשתייך לזן חדש, שהפך קטגוריה ספרותית-למחצה שקדמה לו לסוגה היסטוריוגרפית העומדת בזכות עצמה.

סגנונו של קיסר, שנודע לכאורה באי־תחכמו, בהיותו נגיש לכול ונטול סלסולים, התאים מאין כמוהו לכתובת הרשומות, אך גם חיזק את הדמות שביקש קיסר לשוות לעצמו: דמותו של אדם המקורב לעם. הוא דיבר בפשטות, ללא יומרנות; ועם זאת, כנראה מעולה וכאמן הלשון והסגנון נחשב לשני רק לקיקרו. "יש בו כוח כה רב, חדות־המחשבה ולהט אשר כאלה, עד כי נדמה שהוא מדבר באותה עוצמה שבה הוא לוחם, אך הוא הליכיש את כל אלה בלשון צחה להפליא, שעליה שקד שקידה מיוחדת" (Quintilianus, *Institutio Oratoria* 10.1.3). יתר על כן, קיסר חיבר מסה למדנית על האנאלוגיה בשפה הלטינית, שהעידה על רגישותו להבדלי גוון בלשון, והקדיש אותה לקיקרו; קיקרו מצידו הילל את יכולתו של קיסר להוסיף "עיטורים האופייניים לסגנון הרטורי" לבחירתו המדויקת במילים הלטיניות (Brutus 250-3). נראה כי ברשומות של קיסר משתקפת יכולת רטורית שאינה נופלת מזו ששימשה אותו בנאומיו, אף שככל נואם הראוי לשמו ודאי התאים את סגנונו לקהל המאזינים לדבריו.

אין ספק שקיסר היטיב לעשות כאשר בחר לנסח את דבריו בצורת רשומות; כך השיג כמה מטרות בעת ובעונה אחת. בראש וראשונה סייעה לו כתיבה זו לעשות רושם, או להעמיד פנים, של מי שרק מעלה על הכתב את המידע על אירועים שאותם יזם הוא עצמו, או שבהם היה מעורב. בסגנונו החסכני וה"רזה", ובשימוש שעשה בגוף שלישי לאורך כל הטקסט,¹⁰ עלה בידו להציג את רשומות המלחמה שלו, שהן למעשה מסמך מוטה, כדיווח ישיר משדה הקרב. הואיל והמאבק התנהל גם בזירה הצבאית וגם בזירה הציבורית, מביא קיסר את המתרחש בשיבות הֶסְנֵט כשם שהוא מספר על העימותים בין החילות משני הצדדים. אך יש לזכור שאת דעותיו בתחום הפוליטי חיווה קיסר בדרך כלל בנאומים שהביא בטקסט, לא כמחבר הרשומות וכמספר על ההתרחשויות. נראה שבדרך כלל לא נכללו ב"רשומות" שנכתבו בדורו נאומים בדיבור ישיר (או

⁹ אפילו אַסִּינְיוּס פּוֹלִיּוֹ (Asinius Pollio), ההיסטוריון בן המאה הראשונה לפנה"ס, שחיבר אף הוא דיווח (שלא השתמר לנו) על מלחמת האזרחים, וציין כי קיסר היה אמור "להגיה ולתקן" את הרשומות שלו, שבמקומות מסוימים לא דייק בהן, הודה בעקיפין בערכן כחיבור ספרותי מוגמר, שנועד להתפרסם ולהוציא מוניטין למחברו בקרב קהל הקוראים ברומא (פלוטארכוס, קיסר, 56.4).

¹⁰ לְמַעַט מקום אחד, בפרק 70 בספר השלישי, שבו הוא מדבר בגוף ראשון ("אני מאמין") על חששותיו של פומפיוס, שהם שמנעו את החמרת המצב.

נכללו רק במידה מועטת); מכאן שבמלחמת גאליה ובמלחמת האזרחים מהווים הנאומים עוד עדות לקיומה של סוגה ספרותית שהיא בת־פלאיים ויש בה משום חידוש, אף על פי שבחיבורים אלה לא נטש קיסר את עמדתו ככותב דיווחים עובדתיים. יתר על כן, על ידי כתיבת "רשומות" התחמק קיסר מן הצורך שמציבה כתיבת "היסטוריה" בפני המחבר: להצהיר במפורש על כך שאינו מוטה לכאן או לכאן בחיבורו זה (ראו הכרתו הנודעת של טקיטוס, האומרת שהוא כותב היסטוריה *sine ira et studio*, "בלא חרוץ־אף ובלא משוא־פנים", ספרי השנים, 1.1). השימוש בגוף שלישי, שבו הוא מציג את עצמו כ"קיסר" או כ"גאיוס קיסר", מציב אותו במישור אחד עם שאר הנפשות הפועלות ומגביר את רושמה של האובייקטיביות. ונקודה אחרונה: ברשומות הצליח קיסר ליצור מראית עין של חיבור שנכתב למען קהל מצומצם: הקוראים הרומיים יכלו לחוש שהם "מאזינים בסתר" לדיווח רשמי פנימי, אף על פי שכל בר דעת היה עומד מיד על טבעה האמיתי של מלחמת האזרחים.

הרקע של מלחמת האזרחים: המאבק הממושך בין הרומאים לבין עצמם

בחירתו ברשומות אִפשרה לקיסר להימנע מהוספת מבוא מפורט על מקורות העימות הפנימי ברומא ומניתוח היסטורי. הימנעות זו גם שירתה את מטרתו המיידית, שהיו פוליטיות ותעמולתיות במובהק. עצם ההתרחשויות שאותן הוא מגולל עשויות אמנם להעלות שאלות בדבר הסיבות לסכסוך וגם להשיב עליהן, אך קיסר אינו נוגע בכך ישירות, כפי שהיה עושה היסטוריון. היסטוריונים שחיו בתקופות מאוחרות יותר אכן דנו בדברים הללו. קיסר ודאי הניח שהקוראים בני דורו יודעים על המתרחש במידה שתאפשר להם להבין על מה הוא כותב, בעוד שבני הדורות הבאים (ביניהם גם הקוראים בזמננו) יזדקקו להסברים.

הרצאת הדברים במלחמת האזרחים מתחילה בינואר 49 לפנה"ס ומסתיימת בספטמבר 48 לפנה"ס; היא מקיפה את ההתרחשויות העיקריות, אך אינה מביאה את כל ההתפתחויות החשובות בשלב זה של המאבק הממושך, שהחל אף לפני הולדתו של קיסר (100 לפנה"ס) ונמשך שלוש־עשרה שנים מתישות לאחר הירצחו ב"אֵיֶדִי מַרְס" – ב־15 במרס בשנת 44 לפנה"ס. ואמנם במות קיסר, כאשר לקח אֶולוס הירטיוס על עצמו את המשימה להשלים את הרשומות שלו, לא נראה באופק קץ המלחמה הקשה; בהקדמתו לספר השמיני של מלחמת האזרחים מציין הירטיוס: "השלמתי [...] לא כולל מלחמת האזרחים, שסיומה אינו נראה לעין – אלא רק עד סוף ימיו של קיסר". בהערה זו אפשר לחוש בעליל את ההיוואשות מסיומה של המלחמה המתמשכת.

מרבית חוקריה של התקופה ההיא הכירו בכך ששורשיו של עימות הדמים בין קיסר לפומפיוס עמוקים הרבה יותר מן הקרע הסופי שהתחולל בין שני